

Unieke eensgezindheid grootmachten

Jaap de Wilde

Afdeling Internationale Betrekkingen en Internationale Organisatie (IBIO)

Rijksuniversiteit Groningen (RuG)

Gepubliceerd in: *Christen Democratische Verkenningen*, jaargang 29, zomer 2009, pp. 265-274. The-manummer over *De nieuwe wereld*.

Er is iets merkwaardigs aan de hand met het wetenschappelijk vaststellen van de machtsorde in de internationale betrekkingen. Enerzijds denken we in supermachten, grootmachten, hegemoniale machten en machtsevenwichten. Anderzijds weten we dat er een groot verschil zit tussen machtsmiddelen en succesvolle machtsuitoefening. Een supermacht kan het afleggen tegen een kleine staat (Vietnam-oorlog) of kan zich verslikken in een democratiseringsproces (de Amerikaanse bezetting van Irak sinds 2003). Een oppermachtige coalitie van landen (NAVO) kan machteloos staan tegen een tribale netwerkmilitie (Taliban en opiumhandel in Afghanistan en Pakistan). Asymmetrische oorlogvoering wordt dat genoemd. Ook per thema (*issue-area*) kunnen de machtsverhoudingen essentieel verschillen: militair zijn de Verenigde Staten een supermacht, terwijl de wereldeconomie al sinds de jaren zeventig geen supermacht meer kent, maar Amerikaanse, Aziatische en Europese machtsconcentraties. Het idee dat machtsrelaties per definitie conflictueus zijn, is onjuist. Uiteraard is er altijd concurrentie en zijn er botsende ambities, maar op veel terreinen gebeurt dat in een context van samenwerking.

De neorealistische machtsberekening (à la Mearsheimer, 2001) wordt dan ook alom als te simplistisch gezien. Demografie, bruto nationaal product en militaire bestedingen zeggen wel iets over de internationale machtsorde, maar bepaald niet alles. De machtsverhoudingen bij klimaatonderhandelingen of bij geschillenbeslechting binnen de WTO of bij het tot stand brengen van VN Veiligheidsraadsresoluties zijn steeds weer anders. Ook het discours (Waarom draait de strijd? Wat is de inzet? Wat geldt als succes?) wisselt sterk van thema tot thema. Wel zijn er steeds ongeveer dezelfde hoofdrolspelers bij betrokken, en vaak hebben die ook het prestige van grootmacht of supermacht, waardoor het weer te ver zou gaan om de 'overall' machtsanalyse als zinloos overboord te gooien.

Als we dus zeggen dat de Verenigde Staten een supermacht zijn, wil dat dus niet zeggen dat zij daadwerkelijk of overwegend succesvol zijn in de internationale politiek. Het wil wel zeggen dat zij altijd een rol spelen of dat direct kunnen gaan doen zodra ze daartoe besluiten. Hun gedrag moet dus altijd in de politieke analyse meegenomen worden. Daar gaat dan op zich weer een machtsverhogende werking van uit: steun aan de VS op het ene dossier kan te gelde gemaakt worden bij verzoek om steun op andere dossiers; oppositie tegen de VS op het ene dossier kan oppositie van de VS op andere dossiers opleveren. Vooral aan deze mogelijkheden voor *linkage politics* ontlenen grote spelers veel van hun macht (Rosenau, 1969).

1+5 structuur

Het bepalen van de machtsorde begint derhalve met de vraag wie de vaste mondiale spelers zijn in de wereldpolitiek. De traditionele indicatoren daarvan zijn militair, politiek en economisch. Er moet een economische machtsbasis zijn, een politieke bereidheid tot machtsuitoefening en een militair vermogen om conflicten beslissend te beïnvloeden (wat iets anders is dan ze te winnen). Een vierde, hierop gebaseerde indicator, is zeker zo belangrijk: de perceptie van andere politieke actoren dat de eerste drie indicatoren inderdaad op een mondiale speler duiden. Dit laatste is te ontdekken door het dominante politieke discours in ogen-schouw te nemen: als men denkt in termen van supermachten en grootmachten dan verkrijgen die daarmee een deel van hun macht. Tekenend is bijvoorbeeld dat de economische groei van China van meet af aan en alom als een ontwikkeling tot mondiale grootmacht geïnterpreteerd wordt, terwijl dezelfde groei in India met veel minder angst en argwaan wordt gadeslagen. Imago doet er toe.

Voorts is van belang in welke context mondiale macht wordt uitgeoefend. Dit betreft ten eerste de bilaterale relaties tussen de traditioneel gedefinieerde groot- en supermachten. In de neorealistische machtsberekening (à la Waltz, 1979) wijst dit op de vraag naar de polariteit in het internationale systeem: tijdens de Koude Oorlog sprak men van de bipolariteit tussen Sovjetunie en VS als het hoofdkenmerk van het systeem. Na de Koude Oorlog is in enige mate sprake van unipolariteit van de Verenigde Staten, de enig overgebleven militaire supermacht. Maar de meeste analisten zien meer spelers in deze divisie:

De Russische Federatie blijft een mondiale speler vanwege zijn militaire (nucleaire) vermogens en vanwege zijn geopolitieke ligging. Die ligging maakt de Federatie een automatische speler in Europa, Kaukasus, Midden-Oosten, Centraal Azië, het Verre Oosten, het Noordpoolgebied en daarmee Noord-Amerika. Slechts in Latijns Amerika, Afrika, Zuidoost Azië en de Pacific is Rusland niet van 'nature' als buurland aanwezig.

China wordt in het rijtje geplaatst, vanwege zijn economische groei, die militaire vertaling krijgt, zijn demografische omvang en zijn dictatoriale politieke regime (waar men met name in het Westen, Japan en India nerveus van wordt). Het ruimteprogramma van China, alsook de recente militaire aanwezigheid in de Golf van Aden (piratenbestrijding) worden geïnterpreteerd als signalen van groeiende internationale machtsambities. Te meer omdat China's economische belangen om voorzieningszekerheid van grondstoffen vraagt.

De EU en Japan spelen mondiaal primair mee vanwege hun economisch gewicht. Hetzelfde kan gaan gelden voor India. Ook Brazilië wordt steeds vaker genoemd, met name in uitspraken over de BRIC-landen: Brazilië, Rusland, India en China. Op deze wijze kom je dus op een 1+5 structuur uit; mogelijk in de naaste toekomst 1+6, al heeft Brazilië nog een lange weg te gaan voordat het zijn regionale machtspositie weet te overstijgen.¹

Opvallend aan de bilaterale relaties tussen deze zeven staten is dat ze betrekkelijk goed zijn. Op economisch terrein zijn ze, hoe competitief ook, zelfs uitstekend. China heeft politiek-militaire spanningen met zijn burens uit dit rijtje, met name India en Japan. Ook de

---

¹ Gebaseerd op de analyse van Buzan (1991) en Buzan & Wæver (2003), die overigens India niet in het lijstje plaatsen en dus van een 1+4 structuur spreken.

politieke relaties met de VS hebben een negatieve lading, en dan vooral door Taiwan enerzijds en de Amerikaanse machtsambities in Midden-Oosten en Centraal Azië anderzijds. In Europa wordt ook nog wel eens op de beroerde mensenrechtensituatie in China gewezen. Maar van een mondiale militaire concurrentie zoals tijdens de Koude Oorlog tussen Sovjetunie en VS is geen sprake; ook niet van wederzijdse *containment* doctrines.

De politieke bilaterale relaties met de Russische Federatie vervallen nog steeds vrij gemakkelijk in een echo van Koude-Oorlogsretoriek. Maar het is een echo. De EU worstelt met de politieke dimensie van haar grondstoffenafhankelijkheid (en gebruikt die angst handig voor de harmonisatie van het Europese energiebeleid en voor versterking van de nucleaire lobby). Maar ondertussen wordt gewoon zaken gedaan met Gazprom en het Kremlin, en mag men zich gelukkig prijzen dat Rusland niet nog verder uiteen is gevallen.

Pacifiserende werking Global Governance

De context van de mondiale machtsuitoefening is echter groter dan dit beeld van bilaterale relaties tussen super- en grootmachten. Die context wordt sterk bepaald door geïnstitutionaliseerde multilaterale fora. Dit betreft met name het VN-systeem en daarbuiten de besprekingen van de G7, G8 en G20 (die volgens Zbigniew Brzezinski plaats dienen te maken voor een bilaterale G2 van China en de VS; *Financial Times*, 14 januari 2009).

De invloed van multilaterale relaties binnen internationale organisaties (IOs) is tweerlei. Ten eerste betreft het een invloed op de diplomatieke dimensie van de machtsstrijd. De machtspolitieke conflicten binnen IOs zijn groot en vaak fundamenteel, maar de procedures voor overleg, lobbyen, commissievorming, rapportage, besluitvorming enzovoort leveren regimes op die de onderlinge verwachtingspatronen stabiliseren. Ze vormen een buffer tegen ongewenste escalaties. Ook de normerende en regulerende betekenis van internationaal recht wint hiermee aan kracht op het hoogste niveau van de wereldpolitiek. Zolang de 1+5 niet bij de onderhandelingstafels weglopen, is de pacifiserende werking ervan groot. De mogelijkheid van weglopen is bovendien zelf een verrijking van het diplomatieke instrumentarium en daarmee een extra sport aan de escalatieladder. De wijze waarop de Russische Federatie en de NAVO met elkaar omgaan – als magneten die elkaar soms aantrekken dan weer afstoten – illustreert dit.

Ten tweede hebben die regimes invloed op de samenstelling van het spelersveld op het mondiale niveau. Een goed voorbeeld is de VN-Veiligheidsraad, waarin de vijf permanente leden een bevoorrechte positie innemen. Drie van die vijf maken deel uit van de al gesignaleerde 1+5 structuur, maar twee niet: Frankrijk en Groot-Brittannië. Hun vetorecht in de Veiligheidsraad maakt hen tot hoofdrolspelers bij elke potentiële resolutie – en daarmee bij alle discussies over brandhaarden waar ook ter wereld. Het zou vanuit het 1+5 perspectief wellicht logischer zijn als de EU hun zetel overneemt, maar de afgelopen jaren is de discussie juist de andere kant uitgegaan, en werd getracht een zetel voor de Bondsrepubliek Duitsland erbij te krijgen.

In de G8 komen we buiten het rijtje 1+5 wederom Frankrijk en Groot-Brittannië tegen, alsook Duitsland en Italië. In de WTO daarentegen is juist de EU de hoofdrolspeler. De

context van internationale organisaties doet er dus toe. Zij is mede bepalend voor de machtsverhoudingen en de dominante discoursen op deelterreinen van de wereldpolitiek.

Voorts spelen sommige organisaties zelf een actieve rol in de arena van de wereldpolitiek. Hun macht is deels institutioneel, deels afhankelijk van expertise en leiderschap. Dat geldt overigens ook voor de rol van de statelijke grootmachten: de structurele positie verschafft macht, de invulling daarvan is 'individueel', dat wil zeggen in handen van de regering in kwestie. Maar de balans tussen de rol van personele invulling en institutionele positie ligt bij internationale organisaties dicht bij de personele invulling. De kwaliteiten van de Secretaris-Generaal van de VN zeggen meer over de invloed van de VN dan de macht die hij aan zijn institutionele positie kan ontlenen. Dat geldt niet voor alle IOs. IMF en Wereldbank hebben een institutionele machtspositie van betekenis – op z'n minst voor alle landen die van hun financieringen afhankelijk zijn. Het sterkste voorbeeld van een internationale organisatie met eigen macht is uiteraard de EU, die zelfs in de meest conservatieve analyses opduikt als was het een traditionele grootmacht.

Eensgezinde mondiale elite

De vraag is of bij dit soort analyses rekening gehouden moet worden met het mogelijk uiteenvallen van de staten die nu de hoofdrol spelen. Was het lot van de Sovjetunie een historisch unieke uitzondering? Begin jaren negentig vreesden velen dat de desintegratie nog verder kon gaan; met als schrikbeeld een soort super-Somalië aan de oostgrens van Europa. Over China's gebrek aan stabiliteit wordt ook gespeculeerd (zie bijvoorbeeld Goldstone, 1995; Nolan, 2005). Ook het einde van de Europese integratie is al eens aangekondigd, onder meer door John Mearsheimer in zijn roemruchte "Back to the Future" artikel. In geen van deze scenario's is desintegratie het gevolg van grootmachtpolitiek. Over de desintegratie van India en de VS wordt minder serieus gespeculeerd, maar de kredietcrisis van 2008-2009 toont wel de kwetsbaarheid van in ieder geval de VS aan.

De analyses over de teloorgang van de VS gaan echter vooral over het einde van de Pax Americana; niet het einde van de VS zelf. Die Pax Americana wordt dan logischerwijs vergeleken met de Pax Romana en de Pax Britannica: volgens sommige scholen in de IB-leer is de houdbaarheidsdatum van hegemoniale machtsposities per definitie beperkt (zie bijvoorbeeld Goldstein, 1988; Wallerstein, 2002). Vooral omdat de hegemoniale macht het ambitieniveau niet blijvend vol kan houden (leidend tot *overstretch*) en omdat macht nu eenmaal altijd oppositie oproept. Tegenstanders zullen de hegemoniale macht naar de kroon steken. De afloop van de Koude Oorlog logenstraft overigens dat zo'n mondiale machtsstrijd per definitie een bloedige ontknoping moet krijgen. De Sovjetunie is niet geëxplodeerd, maar geïmplodeerd.

Nieuw in de analyses is dat die neergang van grootmachten het gevolg kan zijn van catastrofaal terrorisme. Daarmee doet een nieuw type speler zijn intree op het wereldpolitieke niveau: niet-statelijke netwerkorganisaties. Pas als deze aantoonbaar over massavernietigingswapens beschikken en daarmee ook politiek bedrijven zullen zij op dat niveau een manifeste rol gaan spelen. Tot nog toe hebben zij slechts een functie in het politieke dis-

cours; de aanslagen zelf veroorzaken vooral lokale catastrofes. Terrorisme is een *thema* in de wereldpolitiek en daardoor komen terroristische organisaties bij wereldpolitieke analyses in beeld. Dit geldt voor meer thema's. Dreigende klimaatverandering bijvoorbeeld is een beleidsbepalend thema waardoor milieuorganisaties mondiaal in beeld komen. Maar dit maakt ze nog niet tot hoofdrolspelers in de wereldpolitiek; net zo min als de media, die van de wereldpolitiek verslag doen. Ze zijn niet neutraal, ze hebben invloed en macht, maar zijn geen hoofdrolspelers.

Of dit op eenzelfde wijze geldt voor de macht van transnationale ondernemingen is een groter vraagstuk. In staatscentrische machtsanalyses tellen de dragers van economische macht alleen maar mee als het staten zijn of, in het geval de EU, een statenbond. Andere machtsanalyses kijken echter vooral hoe de heersende elite mondiaal georganiseerd is en dan komt het bedrijfsleven wel als zelfstandige machtsfactor naar voren (zie bijvoorbeeld de analyses van Kees van der Pijl, 1984; en Bernard Walpen, 2004). Op de dominante rol van een wereldwijde elite wordt niet alleen gewezen door verstokte neo-Marxisten en, hun veel subtielere opvolgers, de neo-Gramscianen; die adequaat analyseren hoe hegemoniale discourses de wereldpolitiek domineren. Ook in neoliberale theorieën wordt veelvuldig gewezen op de zich veranderende verhouding tussen de private en de publieke sector – vanaf de jaren tachtig tot de kredietcrisis sterk ten gunste van de private sector. De *multilevel governance* benadering is er zelfs op gebaseerd (zie bijvoorbeeld Hooghe en Marks, 2001; Føllesdal, Wessel en Wouters, 2008).

Deels is de invloed van het bedrijfsleven impliciet aan hun economische activiteit. De wereldwijde invloed van, neem, Microsoft kan zich meten met die van de kleinere grootmachten. Als hegemoniale actor binnen de micro-elektronische revolutie, die zich sinds de jaren tachtig wereldwijd voltrekt, heeft Microsoft een hoofdrol gespeeld in de digitalisering van de communicatie. De EU heeft er een hele dobber aan om de monopolistische macht van het bedrijf binnen de gestelde beleidsruimte van het mededingingsrecht te houden; zelfs ondanks enorme boetes (497 miljoen Euro in 2004).² De rol van het bedrijfsleven in de globalisering is van oudsher van beslissende betekenis. In ons land hoef je maar op de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de VOC, te wijzen om dit helder te maken.

Bovendien hebben de elites van alle hoofdrolspelers in de wereldpolitiek het ideologische discours van het liberaal kapitalisme omarmd. Zelfs China, de enige hoofdrolspeler met een ander politiek discours, dankt zijn *politieke* opkomst aan de omarming van het moderne kapitalisme en weet dat die positie gebaat is bij het in stand houden van een goed draaiende wereldeconomie. De Liberale Internationale Economische Orde (LIEO) is daarmee tot norm geworden in het politieke internationale systeem (Buzan, Wæver & De Wilde, 1998: H. 5). Dat maakt grote gewapende conflicten tussen de hoofdrolspelers niet onmogelijk, wel onwaarschijnlijker.

---

² Zie: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62004A0201:EN:NOT>

Dreiging is lokaal en regionaal

De conflictdynamiek ligt in onze tijd niet op het mondiale niveau, maar op het niveau van regionale constellaties en op het lokale niveau. Escalaties van regionale of lokale conflicten zullen de 1+5 meer op de proef stellen dan hun onderlinge relaties. 'Taiwan' kan tot een oorlog tussen de VS en China leiden, hun bilaterale relaties veel moeilijker. Ontploffing van het Midden-Oosten kan tot een wereldoorlog leiden, zoals incidenten op de Balkan in 1914 tot een wereldoorlog leidden, maar escalatie van een machtsstrijd tussen de 1+5 over hegemonie in diverse wereldregio's, zoals tijdens de Koude Oorlog, is als oorlogsoorzaak veel verder weg. Vooral omdat de 1+5 en de organisaties waarin ze zijn ingebed de taal van de economische elite spreken. Op China na, belijden ze bovendien ook eensgezind de democratiseringsideologie.

Beslissend voor de stabiliteit is momenteel dan ook de dynamiek van de lagere analyseiniveaus in het internationale systeem. Opvallend is dat zich juist hier de meeste conflicten en spanningen voordoen. Dat is niet het gevolg van een relatieve toename van de binnenlandse en regionale conflicten. Integendeel. Het *Human Security Report 2005* (Mack en Nielsen, 2005) toont overtuigend aan dat het einde van de Koude Oorlog wereldwijd een zegen is geweest ook op de lagere politieke niveaus (zie ook Siccama en Anderson, 1999). Het aantal oorlogen is na 1991 niet toegenomen, zoals de populaire mythes het graag zien, maar afgenomen. De wereld is niet alleen mondiaal maar ook regionaal en lokaal minder gewelddadig geworden.

Wat wel veranderd is, is onze bemoeienis ermee. Voor de Koude Oorlog domineerde een koloniaal discours. Dat werd door Europa gedomineerd en leidde onder meer tot de opdeling van Afrika en het Midden Oosten. Tijdens de Koude Oorlog stonden alle lokale conflicten in het teken van de Oost-West tegenstellingen: als ze er al niet door veroorzaakt waren, dan kregen ze al snel die dimensie. Na de Koude Oorlog staan de lokale conflicten in het teken van de vraag of de internationale gemeenschap de branden kan blussen. Moeten we de ogen sluiten voor genocide in Sudan? Kunnen we een einde maken aan Somalische piraterij? Moeten we schurkenstaten ontmantelen en het bestuur in falende staten overnemen?

Door de rust op het mondiale niveau vallen de lokale en regionale conflicten veel meer op. Die conflicten worden ook veel meer op hun eigen merites bekeken. Voor het veiligheidsbeleid betekent dit nieuwe problemen. Ten eerste staat traditionele defensie met militair materieel buitenspel in de asymmetrische oorlogen tegen ongewenste netwerkorganisaties (terrorisme en misdaad). Het draait daar om politie, strafrecht en geheime diensten – en de controle daarop. De spagaat tussen collectieve veiligheid en privacybescherming heeft een nieuw veiligheidsdilemma opgeleverd (De Wilde, 2006). Voor de EU betekent dit dat niet de Tweede Pijler (Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid) maar de Derde Pijler (Politiële en Justitiële Samenwerking) van doorslaggevende betekenis is voor de Europese veiligheid.

Ten tweede is het onderscheid tussen militaire conflictbeheersing, militair-civiele vredesopbouw en civiele ontwikkelingssamenwerking aan het verdwijnen. Missies als die van de NAVO in Afghanistan laten dit helder zien. In studies over *human security* – te verta-

len als mensveiligheid, en dus niet als menselijke veiligheid, zoals vaak gebeurt – wordt al sinds 1994 geworsteld met de vraag welke operationele en politieke consequenties dit heeft (UNDP, 1994; Den Boer en De Wilde, 2008). In Nederland hoopt men hier via de 3D-benadering (*defence, diplomacy, development*) inhoud aan te geven. In de Noord-Europese landen, Canada en Japan gebeurt iets dergelijks in termen van mensveiligheidsbeleid. Het betreft een veranderde visie op staatsveiligheid: niet alleen de burgers in eigen land, maar ook die in conflictgebieden dienen beschermd te worden – uit eigenbelang, eigen staatsbelang. De betrekkelijke rust op het mondiale niveau maakt dit mogelijk.

Conclusie

De conflicten tussen de 1+5, de andere statelijke hoofdrolspelers, de internationale organisaties en de mondiale economische elite staan in de schaduw van de allesoverheersende machtsstrijd tussen Oost en West ten tijde van de Koude Oorlog. Hun conflicten betreffen niet zo zeer hun directe machtspolitieke, economische en ideologische tegenstellingen als wel de spillover van lokale en regionale conflicten, overal ter wereld. Cynici van de macht zullen hierin een collectieve verantwoordelijkheid lezen van de heersende elite voor het bestaan van die conflicten. Idealisten van de maakbaarheid van de wereld zullen een kans zien voor die heersende elite om collectieve verantwoordelijkheid te dragen voor het nog verder inperken van die conflicten. In het post-Koude Oorlog tijdperk is het mogelijk om zoiets utopistisch als de Millennium Doelen te formuleren en geaccepteerd te krijgen. Het is aan de heersende elite om te tonen dat hun machtspositie en historisch unieke eensgezindheid de cynici logenstraft.

Bronnen

- Boer, Monica den & Jaap de Wilde, Eds. (2008), *The Viability of Human Security*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Buzan, Barry (1991), *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, New York, etc.: Harvester Wheatsheaf.
- Buzan, Barry, Ole Wæver and Jaap de Wilde (1998), *Security: A New Framework for Analysis*, Boulder, Col.: Lynne Rienner.
- Buzan, Barry & Ole Wæver (2003), *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Føllesdal, A., Ramses A. Wessel and Jan Wouters, Eds. (2008), *Multilevel Regulation and the EU: The Interplay between Global, European and National Normative Processes*, Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- Goldstein, Joshua S. (1988), *Long Cycles. Prosperity and War in the Modern Age*, New Haven: Yale University Press.
- Goldstone, Jack (1995), "The Coming Chinese Collapse", *Foreign Policy*, No. 99, pp. 35-53.
- Hooghe, Liesbet & Gary Marks (2001), *Multi-Level Governance and European Integration*, Lanham: Rowman & Littlefield.

- Mack, Andrew and Zoe Nielsen, Eds. (2005), *The Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century*, Oxford: Oxford University Press, for the Human Security Centre, University of British Columbia, Canada.
- Mearsheimer, John J. (1990), "Back to the Future. Instability in Europe After the Cold War", *International Security*, vol. 15, no. 1, pp. 5-56.
- Mearsheimer, John J. (2001), *The Tragedy of Great Power Politics*, New York: W.W. Norton.
- Nolan, Peter Hugh (2005), "China at the Crossroads", *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, Vol. 3, No. 1, pp. 1-22.
- Pijl, Kees van der (1984), *The Making of an Atlantic Ruling Class*, London: Verso.
- Rosenau, James N. (1969), *Linkage Politics*, New York: Free Press.
- Siccama, Jan Geert and Rob J. Anderson (1999), "Meer of minder gewapende conflicten na de Koude Oorlog? Een onderzoeksnotitie", *Transaktie*, Vol. 28, No. 4, pp. 526-537.
- UNDP – United Nations Development Programme (1994), *Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security*, UNDP: <http://hdr.undp.org/reports/global/1994/en/>
- Wallerstein, Immanuel (2002), "The Eagle has Crash Landed", *Foreign Policy*, No. 131, pp. 60-68.
- Walpen, Bernard J.A. (2004), *'Der Plan, das Planen zu beenden': eine hegemonietheoretische Studie zur Mont Pèlerin Society*, proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Waltz, K.N. (1979), *Theory of International Politics*, Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Wilde, Jaap H. de (2006), "Orwellian Risks in European Conflict Prevention Discourse", *Global Society*, Vol. 20, No. 1, pp. 87-99.